

Марија Мандић

Балканолошки институт САНУ, Београд
marija.mandic@bi.sanu.ac.rs

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ, Београд
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Ислам, појединац и делатне заједнице у Србији: актери промена, сукоба и сарадње*

У уводном тексту се сажето објашњавају основни теоријски концепти који су важни за разумевање темата, а то су трансдисциплинарност, културно наслеђе, дијалошко сећање, као и аналитичке категорије појединца и делатне заједнице. Затим, излаже се приступ исламу као предмету проучавања, те основне одлике истраживања ислама, муслиманских заједница и османског наслеђа на Балкану, с фокусом на Србију. У другом делу се представљају радови темата.

Кључне речи: ислам, муслимани, османско наслеђе, Србија, трансдисциплинарност

Islam, the Individual, and Communities of Practice in Serbia: Agents of Change, Conflict, and Cooperation

The text introduces basic theoretical concepts that are important for understanding the conception of the thematic issue, namely transdisciplinarity, cultural heritage, dialogical memory, as well analytical categories of individual and community of practice. The approach to Islam as a subject of study is further explained. The text then refers on the research of Islam, Muslim communities and Ottoman heritage in the Balkans, with the focus on Serbia. The second part presents the papers in this thematic issue.

Key words: Islam, Muslims, Ottoman heritage, Serbia, transdisciplinarity

Ислам, друштвене и културне праксе муслимана, као и културни садржаји који се сматрају османским наслеђем, представљају важан део

* Овај текст је резултат рада који Марија Мандић реализује у оквиру Балканолошког института САНУ и Јадранка Ђорђевић Црнобрња у оквиру Етнографског института САНУ, а који су финансијски подржани од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

културног континуума Србије и југоисточне Европе.¹ Тематом „Ислам, појединац и делатне заједнице...“, сада већ другим у низу (уп. Mandić & Đorđević Crnobrnja 2019), желимо да допринесемо свеобухватнијем разумевању ислама у контексту нашег друштва, затим да представимо нове увиде у један део нашег културног наслеђа и друштвене праксе муслимана у Србији у одређеном историјском оквиру.² Поред интердисциплинарности коју заступамо, сматрајући да овако широко хронолошки и концептуално постављена тема захтева радове различитих усмерења, за темат је важна трансдисциплинарност, јер не тежимо само проширивању академских сазнања, него холистичком приступу и друштвеном ангажовању (Filipović 2015), позивајући на промишљање активне улоге појединаца и заједница у покретању промена, изазивању сукоба и успостављању сарадње не само између хришћана и муслимана у Србији, него и шире – између друштвених актера који имају непосредан или посредан контакт са исламом и муслиманима.

Трансдисциплинарност у приступу условљена је и супротстављањем различитих идеолошких перспектива и интереса у изучавању културног наслеђа,³ одређених друштвених појава и пракси у прошлости и садашњости. С једне стране, елите и доминантно становништво југоисточне Европе заузеле су негативан став према исламу, османској прошлости и наслеђу као извору озбиљне трауме због бројних насиља, неправди и губитка независности средњовековних држава на овом подручју (Sakellariou 2017, 513–514). С друге стране, након повратка самосталности својих националних држава у 19. веку, хришћанска већина југоисточне Европе културне форме и садржаје који су препознати као османско наслеђе означила је као „стране“ и потиснула их на маргину, иако је сама била део тог просторног, културног и језичког континуума (Todorova 1997, 178; Elbasani & Tošić 2017, 502). Балкански дискурс деосманизације је, свакако, добрим делом настао под утицајем друштвено моћнијег дискурса „хришћанског центразма“ и оријентализма

¹ У тексту користимо наизменично географске ознаке *југоисточна Европа* и *Балкан* као синониме. Употреба обе одреднице има своју традицију и обе могу имати позитивне, негативне или неутралне конотације, у зависности од друштвеног и историјског контекста (Todorova 1997).

² У темату су заступљени радови у којима се обрађују теме из периода од 17. до 20. века, као и оне које се везују за садашњост.

³ *Културно наслеђе*, *културна баштина* или *културно добро* (енг. *cultural heritage*) јесу синонимни изрази за физичке објекте, нематеријалне форме и садржаје који припадају некој заједници или друштву, наслеђени су од претходних генерација и сматрају се значајним за друштвену кохезију и креирање колективних и индивидуалних идентитета. Не убраја се свако наслеђе у културно наслеђе, већ је оно производ избора који врши заједница или неки њени припадници. Културно наслеђе се дели на материјално (нпр. зграде, објекти, споменици, уметничка дела итд.), нематеријално (нпр. језик, фолклор, традиција, музика итд.) и природно (пејзажи и биодиверзитет). У културно наслеђе једног друштва, поред наслеђа националне већине, убрајају се и наслеђа свих националних, етничких и верских заједница које чине то друштво (уп. Silverman 2010). Концепт *османског културног наслеђа* објашњавамо ниже у тексту.

Европе (Said 1994), будући да су се балканске државе и њихове елите од 18. века развијале под директним утицајем западних држава. Циљеви трансдисциплинарних подухвата, попут овог темата, стога јесу усмереност ка дијалошком сећању, које укључује различите наративе и перспективе (Assmann 2015),⁴ (ре)интеграција дела културног наслеђа које је означено као „страно“, а пре свега отвореност за друштвени дијалог.

У наслову реферишемо на појединца и делатне заједнице, које користимо као аналитичке категорије. Истицање улоге појединца сматрамо важним, имајући у виду тежњу друштвених и хуманистичких наука да се ограничене групе узимају као основни конституенти и главни протагонисти друштвеног живота, као и основне јединице анализе, како је то уочио Роџер Брубејкер, назвавши ту методолошку оријентацију „групизмом“ (енг. *groupism*, Brubaker 2004, 8). У том смислу, он је дао предност проучавању колективног идентитета, без нужног увођења категорије групе. Сматрамо да агентивност појединаца и њихов однос према колективним идентитетима треба изнова наглашавати и проучавати (Amit & Dyke 2006). Термин *делатне заједнице* (енг. *community of practice*) уведен је да би означио заједнице које током међусобног општења и заједничког деловања утврђују одређене начине поступања, мишљења, вредновања и односа моћи (Eckert & McConnell-Ginet 1992).⁵

Ислам – монотеистичка религија која потиче од учења пророка Мухамеда из 7. века – успоставља широк и разнолик друштвени и културни круг заједница и појединаца, чије је мишљење, живљење и деловање обележено посредном или непосредном везом с овом религијом. Муслимани се сматрају делом једне религијске заједнице (*umma*), али исто тако се у њиховим религијским праксама усвајају и изражавају особености локалних средина у којима живе, а које се међусобно разликују у демографском, етничком, културном, друштвено-идеолошком и геополитичком погледу. Антрополози и теоретичари културе већ дуго расправљају о исламу као

⁴ Алеида Асман је разрадила концепт дијалошког сећања (енг. *dialogic memory*), у коме заговара заокрет у односу на стару политику сећања, која се огледа у конструисању монолошких националних (етничких, политичких итд.) наратива с јасно означеном поделом улога агресора и жртве. Насупрот томе, дијалошко сећање интегрише две или више перспектива у односу на неко заједничко наслеђе трауматичне прошлости. Тако, две или више заједница могу ићи ка дијалошком сећању тако што укључе перспективе свих страна у односу на заједничку прошлост. Асман сматра да дијалошко сећање има друштвено-трансформативну моћ и може бити основ помирења заједница сукобљених око интерпретације прошлости (Assmann 2015, 208).

⁵ Делатне заједнице могу бити како – већ концептуално устаљене – националне, етничке, верске, фамилијарне и говорне заједнице, тако и пословне, комшијске, интересне или неке друге *ad hoc* групе, укључујући у свој оквир, поред осталог, флексибилност, флуидност и динамичност, као пратеће појаве касног капитализма (в. Илић [Mandić] 2014, 136).

предмету истраживања и слажу се да га треба проучавати у контексту његових плуралних живљених традиција (уп. Tapper 1995; Bowen 2012; Sunier 2014; Buitelaar 2017), међутим није јасно како приступити дебатама и праксама којима је „исламска ортодоксија“ у првом плану, а које чине важан део бивања муслиманом (Schielke 2018). Иако се ислам схвата и као дискурзивна традиција утемељена у религијској догми, која се прихвата или одбацује, савремена проучавања како ислама тако и других религија и традиционалних верских заједница узимају у обзир процесе модернизације, секуларизације, хибридизације и сл. (уп. Asad 2003; Kersten, 2009; Van Nieuwkerk, LeVine & Stokes 2016; Ahmad 2017). У нашој средини студије о исламу јесу интердисциплинарни, махом теоријско-критички подухвати, који спајају религиолошки и филолошко-оријенталистички, социолошки и антрополошки приступ (уп. Tanasković 2000; Vukomanović 2007; Ђорђевић, Todorović & Mitrović 2007a; Ђорђевић, Todorović & Mitrović 2007b; Vukomanović 2011; Pišev & Milenković 2013; Božović, Teodosijeвић & Kostić 2013; Božović 2015; Jovanović 2017; Pišev 2018; Tanasković 2018; Halilović 2019 итд.).

Читав низ запажених студија бави се исламом и муслиманима у југоисточној Европи, истражујући посебност балканског ислама и муслиманских заједница и њихову улогу у изградњи европског ислама, однос са хришћанским заједницама и Европском Унијом, однос религијског и националног идентитета, локално контекстуализоване идентитете појединаца и заједница, савремене миграцијске и транснационалне процесе (уп. Popović 1986; Bougarel, Helms & Duijzings 2007; Voss & Telbizova-Sack 2010; Elbasani & Roy 2015; Merdjanova 2016; Bougarel 2017; Elbasani & Tošić 2017; Clayer & Bougarel 2017; Račius 2020 итд.). У нашој средини такође постоји интересовање у етнологији и антропологији, фолклористици и лингвистици, мада можда још увек недовољно изражено, за теме, појединце и заједнице које имају везе с исламом и културним и друштвеним праксама муслимана.⁶ Овом приликом нас простор који имамо на располагању наводи на то да реферишемо само на поједине радове из скорашње продукције (уп. Sikimić &

⁶ Према Попису 2011, Република Србија има 7.186.862 становника; 6.079.396 (84.59%) изјаснило се као православни хришћани, 356.957 (4.97%) као римокатолици, 71.284 (0.99 %) као протестанти, 222.828 (3.1%) као муслимани, 578 (0.01%) као припадници јудаизма, и 5% се није изјаснило или су одредили припадност верској заједници која не постоји у пописним категоријама. Грађани који су се изјаснили као муслимани су по свом етничком и националном опредељењу разносврсни. Најбројнија је заједница Бошњака, који, према Попису, чине 64.9% укупног муслиманског становништва у Србији; 16.4% су Роми, 9.3% су Муслимани (као „национално“ или „етничко“ одређење), 3.2% Горанци, 1.9% Албанци, 1.2% Срби, 0.8% Египћани, 2.4% други (Ђурић et al. 2014, 188). Постоји скоро апсолутна подударност између етничке и верске идентификације међу Бошњацима (99.51%) и Муслиманима (као „националне“ одреднице) (93%), док се 71% Албанаца и 25% Рома изјашњава као муслимани. Према законима Републике Србије, 33 језика је било одређено у оквиру категорија за пописивање; муслимани су се углавном изјашњавали као говорници српског, албанског, босанског, ромског или турског језика (Ђурић et al. 2014, 188–193). О положају муслимана у Србији, уп. Mušović 1996; Ђорђевић 2007.

Hristov 2007; Todorović 2007; Zlatanović 2008; Blagojević 2008; Gavrilović 2013; Pavlović et al. 2015; Deliћ 2016; Ђорђевић, Gavrilović & Prodanović 2017; Aksić 2017; Mandić 2018; Ћvorović 2019; Jovanović 2019; Ђорђевић Црнобрња 2020 итд.).

Однос према културним формама и садржајима који се везују за османски период јесте једна од важних тема у оквиру овог темата. Под османским наслеђем у овом темату подразумевамо културно наслеђе које води порекло из османског доба, а које је наставило да се развија у виду разних културних форми и садржаја као интегрални део културних и друштвених пракси на простору Србије. Османско наслеђе се огледа у језику, фолклору, традицији, музици, књижевности, кулинарству, урбанизму, архитектури итд. У досадашњим проучавањима уочавају се два основна приступа том наслеђу: одбацивање и интернализација. Поменути балкански дискурси „деосманизације“ настају након ослобађања од османске владавине и стицања независности. У тим наративима, Турци заузимају позицију конститутивног али „непријатељског Другог“, док се *оријентално, ислам, османско, источно, назадно* и понекад, парадоксално, *балканско* сматрају делимично преклапајућим синонимима, и супротстављају *европском, хришћанству, преосманском, западном, модерном* (Todorova 1997, 180–181; Todorova 1996). Како Тодорова наводи, ова дихотомија је идеологизована и типична за европске и балканске дискурсе 18. и 19. века, а заснована на уверењу о некомпатибилности хришћанства и ислама (Todorova 1997, 162). Поред тога, однос према османском наслеђу може бити и интернализација, тј. присвајање и интегрисање османске културе, која се, за разлику од деосманизације, одвија скривено и није рационализована, а огледа се у синкретизму турске, исламске и византијске традиције (уп. Zirojević 2018a), и то посебно у музици, кулинарству (уп. Zirojević 2018b), лексичким позајмљеницама (уп. Petrović 2012; Ђindić 2013) итд. У нашој научној заједници постоји значајан допринос историчара и оријенталиста на теме османске прошлости и османског наслеђа Балкана и Србије, с тим што на овом месту, због ограниченог обима текста, реферишемо само на поједине рецентне студије (уп. Bojanić-Lukač & Ђorђевић 1984; Tričković 1998–1999, Vasić 2005; Fotić 2005; Zirojević 2009; Marinković 2009; Katić 2012; Katić & Katić 2014; Amedoski & Petrović 2018; Šaljić Ratković 2020 итд.). Поред тога, треба свакако поменути и академски рад и издања у Новом Пазару.⁷

На крају, рад на темату нас је утврдио у уверењу да ислам, као и друштвене и културне праксе које се везују за муслимане, није оправдано сагледавати кроз дихотомизирану визуру „добро/лоше“, „пријатељско/непријатељско“, „наше/страно“ итд., јер је у питању изузетна сложеност друштвених и културних односа и пракси, како у прошлости тако и у садашњости, која имплицира сагледавање различитих нивоа и аспеката.

⁷ Уп. Историјски архив „Пас“: <https://www.arhivrasnovipazar.com/izdavacka-delatnost/>; Музеј „Пас“ Нови Пазар: <https://muzejnp.rs/>; Годишњак *Новопазарски зборник*: <https://muzejnp.rs/digitalna-biblioteka/novopazarski-zbornik> (приступљено 4.12.2020)

Поготово ако настојимо изградити критички однос према себи, а не само према Другом, те допринети (само)разумевању плуралног друштва.

Темат се састоји од једанаест радова. У њему су заступљени радови из етномузикологије, књижевности, етнологије и антропологије, теорије културе, историје и социологије. Редослед прати наслов темата, почевши од радова који указују на улогу ислама у културним и друштвеним праксама муслимана (Никшић, Ујкановић, Баћићанин), те на савремене културне праксе муслиманских заједница (Аксић, Ранковић), као и на синкретизам османског наслеђа и популарне културе (Шентевска). Следе радови историчара који представљају граничне области, каква је била Србија у 18. веку и транзиционо доба (Павловић), те значајне и необичне улоге појединаца у историјским догађањима (Савић, Миладиновић). Темат затварају радови који указују на динамику односа на релацији мањина–већина у модерном оквиру нације–државе (Колај Ристановић) и транснационалних миграција (Јовановић Ајзенхамер).

Рад „Езан код Бошњака у Србији“ Наке Никшић отвара темат. Ауторка, уз релевантну литературу и етномузиколошке теренске записе извођења езана, користи интердисциплинарни приступ у сагледавању езана, његовог значаја и улоге у култури Бошњака на подручју Новог Пазара и околине. Овај рад даје допринос разумевању исламске религијске праксе и традиције, сагледавајући езан као део нематеријалне културе Бошњака. Ауторка наводи да је езан углавном био књижевна инспирација, али не и предмет научног истраживања, с обзиром на то овим радом настоји да направи корак напред у том погледу.

Из рада „Мићо Љубибратић, први преводилац Кур’ана на нашем говорном подручју“ сазнајемо да је преводилачки процес Кур’ана започет Љубибратићевим преводом. Енвер Ујкановић се осврнуо на историјске околности у којима је започет поменути превод Кур’ана. Рад је посвећен једном истакнутом појединцу – Мићи Љубибратићу, а заснива се на контрастивној лексичко-семантичкој анализи превода лексике Кур’ана Миће Љубибратића и Бесима Коркута. Допринос овог рада огледа се у сагледавању утицаја Љубибратићевог превода на каснији развој и ток превођења Кур’ана на нашем говорном простору.

„Хисторијски преглед развоја мевлуда, најпопуларније поеме у алхамидо књижевности“ следећи је у низу радова који нам представља одлике исламске културе и традиције. Мевлуд је поема о рођењу посланика Мухамеда. Фуад Баћићанин наводи да је певање и обележавање његовог рођендана део традиције муслимана која се развија након Посланикове смрти. Аутор нам уједно указује на значај и улогу коју извођење мевлуда има у животу и култури Бошњака, али и других муслимана који живе на простору Србије. У раду се примењује интердисциплинаран приступ – прати се

историјски развој мевлуда и осветљава се његова књижевно-историјска позицију у оквиру алхамијадо књижевности.

Нина Аксић у свом раду „Прослава исламских празника у верској пракси Бошњака у Новом Пазару – етно-антрополошки контекст“ у фокус ставља прослављање Рамазанског бајрама с рамазанским постом, који му претходи, те прославу Курбан-бајрама и Мевлудских свечаности код Бошњака с подручја Новог Пазара. Период социјализма представља хронолошку окосницу, с тим да се путем анализе наративног дискурса саговорника, забележеног током теренских истраживања, и консултовањем архивске грађе, прате промене у форми и садржају прославе поменутих празника, које настају услед утицаја друштвених, економских и политичких фактора, што представља један од доприноса етнолошких истраживања у разумевању друштвених и културних пракси муслимана у Новом Пазару и околини.

Рад „Читање музичких искустава жена из Горе“ Сање Ранковић значајан је због упућивања на музичко фолклорно наслеђе горанске заједнице, првенствено оног његовог сегмента који се односи на традицију женског певања. Период социјализма и постсоцијализма представља хронолошку окосницу истраживања. Ауторка је настојала да у етномузиколошком контексту, анализом музичких искустава осветли улогу и положај Горанки у оквиру сопствене заједнице. Важан сегменат рада представља анализа и интерпретација горанске музичке традиције жена у јавној сфери. Тим путем се апострофира улога коју певање жена има за њихов родни идентитет и промоцију горанске културе у ширим друштвеним оквирима.

Ирена Шентевска у раду „Сав тај турбан-фолк: оријентализам и фолк музика у Србији“ анализира одабране академске и медијске коментаре и тим путем указује на преокрете у рецепцији српско-босанског састава „Јужни ветар“, међу актерима различитих сегмената музичке индустрије. Дискурс који прати посматра као индикатор промена у рецепцији османског наслеђа и савремених утицаја „Оријента“ у српској култури, али и на ширем подручју Балкана. Ауторка то тумачи као покушај аутолегитимације на савременој музичкој сцени, на којој се у глобалном контексту оријенталистичке поделе на „Запад“ и „Исток“ непрестано оспоравају и доводе у питање. Према њеном мишљењу, кључни обрт у овом процесу настаје када се формира становиште према коме „Јужни ветар“ и „турбан-фолк“ треба посматрати као део културног наслеђа Србије.

С радом Мирослава Павловића „Османска владајућа елита у Смедеревском санџаку у 18. веку“ отварамо историјски блок радова. Писан је на основу истраживања примарних историјских извора и архивског рада, рад предочава особености транзиционог периода Османског царства (17–18. век). Наведено је подразумевало удруживање владајуће муслиманске елите и формирање политичких савеза ради стицања моћи и новца. Политички сукоби су једно од обележја ових промена. Улога муселима, капетана или војвода зависила је од карактера османске управе у провинцији (санџаку), због чега студије случаја доприносе сагледавању укупне организације османске локалне

власти. Овај рад, тако, додатно осветљава период наше историје, који је иначе, због свог граничног и транзиционог карактера, сложен за разумевање.

Александар Савић је у свом раду „Марашли Али-паша, београдски мухафиз и мутесариф Смедеревског санџака (1815–1821)“, користећи необјављене и објављене историјске изворе, релевантну литературу, али и анегдоте, представио истакнутог појединца Марашли Али-пашу и његову политичку улогу мухафиза Београда и мутесарифа Смедеревског санџака. Аутор истиче да је на почетку управе Марашли Али-паше успостављена двојна српско-османска власт у Смедеревском санџаку и да је то био почетни корак у борби за аутономију српског народа (1815–1833).

Историјски блок се завршава радом Јова Миладиновића „Shifting State Loyalty: The Case of an Officer Şerefeddin or Milan Milovanović“ („Мењање државне лојалности: Студија о официру Шерефедину, односно о Милану Милановићу“). Аутор путем анализе архивске грађе, која се налази у Аустрији, Црној Гори, Србији и Турској, указује на животни пут османског официра Шерефедина, који је током Балканских ратова (1912/13) приступио војсци Краљевине Србије, након што је прихватио хришћанство. Миладиновић овом студијом случаја показује да лојалност према држави није дата ни фиксирана, већ да је подложна променама. Уједно напомиње да је одлука Шерефедина да се придружи до тада непријатељској војсци зависила од друштвеног контекста и личних околности, и да стога треба да буде разматрана у датом тренутку када је донета. Аутор напомиње да овај случај не представља типичну биографију, већ епизоду, а сличне животне ситуације су евидентирани у различитим контекстима широм света. Ипак, ова животна прича нам служи да редифинишемо теоријско схватање лојалности и припадања, као и динамичност ових категорија.

Ирена Колај Ристановић у свом раду „‘Гајрет’ о садржају школских уџбеника и утицају на муслиманску омладину: прилог проучавању међурелигијског дијалога у Краљевини СХС / Југославији“ узимајући у обзир историјске, друштвене и културне особености одређеног времена и простора, апострофира међурелигијски дијалог. Рад представља интердисциплинарни анализу, у којој ауторка консултује примарне историјске изворе, Кур’ан и релевантну литературу, доприносећи разумевању. Из рада сазнајемо да је, према мишљењу чланова друштва „Гајрет“, садржај оних уџбеника за основну и средњу школу (1932–1935), који су обухватили елементе из области исповедања вере хришћана доводио у „забуну омладину“ која је исповедала исламску веру. Министарство просвете Краљевине Југославије је, с обзиром на то, показало спремност да уклони спорне садржаје из уџбеника, истиче Колај Ристановић.

Темат закључујемо радом Наташе Јовановић Ајзенхамер „Ислам *ante portas*: примена Бауманове теорије о странцу на анализу социјалне дистанце према муслиманским мигрантима у Србији“, који са социолошког аспекта сагледава актуелну политичку, друштвену, економску и културну климу у контексту мигрантске кризе у Србији, у 21. веку. Допринос овог рада свакако

представља појашњење Бауманове хипотезе о односу према странцима, као и сагледавање могућности њене примене у анализи односа грађана Србије према мигрантима који долазе са Блиског истока. У питању је анализа секундарне грађе (резултати истраживања јавног мњења у Србији), која је ауторки послужила као почетна оријентација за нека будућа истраживања.

Радовима који се налазе у темату близак је и приказ књиге Фахрудина Кладничанина: *Печа* (Нови Пазар 2020), који је припремила Драгана Пејовић, а који даје увид у то како су муслиманке у Новом Пазару и околини доживљавале промене које је донео Закон о забрани ношења зара и фереце.

Литература

- Ahmad, Irfan. 2017. *Religion as Critique: Islamic Critical Thinking from Mecca to the Marketplace*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Aksić, Nina. 2017. „Истраживања Новог Пазара и околине – некадашњи и савремени изазови“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI (1): 228–234.
- Amedoski, Dragana & Vladeta Petrović. 2018. *Gradska naselja Kruševačkog sandžaka: (XV–XVI век)*. Posebna izdanja 71. Beograd: Istorijski institut.
- Asad, Talal. 2003. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Assmann, Aleida. 2015. “Dialogic Memory”. In *Dialogue as a Trans-disciplinary Concept: Martin Buber’s Philosophy of Dialogue and its Contemporary Reception*, ed. Paul Mendes-Flohr, 199–214. De Gruyter.
- Blagojević, Gordana. 2008. “Recent Turkish Migrants in Serbia and the Role of the Serbian-Turkish Friendship Society”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVI: 149–157.
- Bojanić-Lukač, Dušanka & Suzana Đorđević. 1984. „Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od XV do XIX veka“. U *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)*, ur. Radovan Samardžić, 59–84, Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Bougarel, Xavier, Elissa Helms & Ger Duijzings, eds. 2007. *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. London & New York: Routledge.
- Bougarel, Xavier. 2017. *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*. Bloomsbury Publishing.
- Božović, Rade. 2015. *Put islama: pogled u islamsko-arapsku kulturu*. Beograd: Službeni glasnik.
- Božović, Rade, Mirjana Teodosijević & Ivan Ejub Kostić. 2013. *Progonjeni islam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bowen, John. 2012. *A New Anthropology of Islam*. Cambridge: University Press.

- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers. 2013. “Categories of Analysis and Categories of Practice: a Note on the Study of Muslims in European Countries of Immigration”. *Ethnic and Racial Studies* 36 (1): 1–8.
- Buitelaar, Marjo. 2017. “Moved by Mecca: the Meanings of the Hajj for Present Day Dutch Muslims”. In *Muslim Pilgrimage in Europe*, eds. Ingvild Flaskerud & Richard Natvig, 29–42. London: Routledge.
- Clayer, Nathalie & Xavier Bougarel. 2017. *Europe's Balkan Muslims: A New History*. C. Hurst & Company (Publishers) Limited.
- Čvorović, Jelena. 2019. “The Differential Impact of Religion on Self-reported Health among Serbian Roma Women.” In *Journal of Religion and Health* 56, 6, 2047–2064.
- Delić, Lidija. 2016. „Kliče Miloš srpski pop'jevati: Konceptualizacija etnonima u usmenoj epici“. U *Srbi i srpsko*, ur. Dejan Ajdačić, 50–71. Beograd: Alma.
- Detelić, Mirjana. 2005. “The Place of the Symbolic City in Constructions of Nation and Religion: A Case of Balkan Folklore”. *Enter Text* 5 (2): 78–89.
- Dinđić, Marija. 2013. „Turcizmi u savremenom srpskom književnom jeziku (semantičko-derivaciona analiza)“. Doktorska disertacija. Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Đorđević, Dragoljub 2007. „Religije i veroispovesti nacionalnih manjina u Srbiji“. U *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24–26. novembra 2005, ur. Vojislav Stanovčić, 311–326. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Đorđević, Ivan, Ljiljana Gavrilović & Ana Prodanović. 2017. *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji: etnografsko istraživanje*. Beograd: UNICEF Beograd.
- Đorđević, Dragoljub B., Dragan Todorović & Ljubiša Mitrović, eds. 2007a. *Islam at the Balkans in the Past, Today and Future*. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Đorđević, Dragoljub B., Dragan Todorović & Ljubiša Mitrović, ur. 2007b. *Islam na balkanskoj vetrometini*. Niš: Jugoslavensko udruženje za naučno istraživanje religije.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2020. *Nismo prekidali sa Gorom. Etnicitet, zajednica i transmigracije Goranaca u Beogradu*. Posebna izdanja 93. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đurić, Vladimir, Darko Tanasković, Dragan Vukmirović & Petar Lađević. 2014. *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Eckert, Penelope & Sally McConnell-Ginet. 1992. "Think Practically and Look Locally. Language and Gender as Community-Based Practice". *Annual Review of Anthropology* 21: 461–490.
- Elbasani, Arolda & Olivier Roy, eds. 2015. *The Revival of Islam in the Balkans: From Identity to Religiosity*. Palgrave Macmillan.
- Elbasani, Arolda & Jelena Tošić. 2017. "Localized Islam(s): Interpreting Agents, Competing Narratives, and Experiences of Faith". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 45 (4): 499–510.
- Filipović, Jelena. 2015. *Transdisciplinary Approach to Language Study: The Complexity Theory Perspective*. London: Palgrave Macmillan.
- Fotić Aleksandar, ur. 2005. *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*. Beograd: Clio.
- Gavrilović, Ljiljana. 2013. *Pazarsko-sjениčki kvartet*. Novi Pazar: Muzej „Ras“ Novi Pazar.
- Halilović, Muamer. 2019. *Islam i sociologija religije*. Beograd: Centar za religijske nauke „Kom“.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case of the Serbs from Hungary*. Peter Lang.
- Jovanović, Nataša. 2017. „(Re)konstruisanje (neo)orijentalne devijantnosti: analiza kontinuiteta kolonizatorskog diskursa o neophodnosti 'spašavanja' muslimanki“. *Kultura* 157: 159–180.
- Jovanović, Teodora. 2019. „Istočnjačke filozofije i religije na području Jugoslavije – časopis *Kulture Istoka* (1984–1992)“. *Kazivač. Časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme* 3 (3): 143–159.
- Katić, Tatjana. 2012. *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*. Beograd: Centar za osmanističke studije, Srpski genealoški centar.
- Katić, Srđan & Tatjana Katić. 2014. „Nekoliko dokumenata o rudniku u Brskovu u 16. veku.“ *Mešovita građa (Miscellanea)* 35: 19–31.
- Kersten, Carool. 2009. "Islam, Cultural hybridity and Cosmopolitanism: New Muslim Intellectuals on Globalization". *Journal of International and Global Studies* 1 (1): 89–113.
- Mandić, Marija. 2018. „Kako su ljudi dolazili u Berlin? Lične mreže u diskursu migranata bošnjačke nacionalnosti“. U „Istraživanje migracija“, ur. Jadranka Đorđević Crnobrnja & Miroslava Lukić Krstanović. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66 (3): 43–65.
- Mandić, Marija & Jadranka Đorđević Crnobrnja, ur. 2019. „Temat: Islam, pojedinac i zajednice prakse u Beogradu nekad i sad“. *Antropologija* 3: 9–14.
- Marinković, Mirjana. 2009. *Turci sa strane knezu Milošu. Fond Knjažeske kancelarije (dokumenti na turskom jeziku Arhiva Srbije)*. Beograd: Arhiv Srbije.

- Merdjanova, Ina. 2016. *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans Between Nationalism and Transnationalism*. New York: Oxford University Press.
- Mušović, Ejup. 1996. „Položaj Muslimana u Srbiji“. U *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 11, 12. i 13. januara 1995. godine, ur. Miloš Macura & Vojislav Stanovčić, 751–757. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Pavlović Aleksandar, Adriana Zaharijević, Gazela Pudar Draško & Rigels Halili, ur. 2015. *Figura neprijatelja: Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*. Beograd: KPZ Beton, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Pišev, Marko & Miloš Milenković. 2013. „‘Islam’ u anti-multikulturnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?“ *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 965–985.
- Pišev, Marko. 2018. *Islam: relativizam i nauka*. Beograd: Dosije.
- Petrović, Snežana. 2012. *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Popovic, Alexandre. 1986. *L’Islam balkanique: les musulmans du sudest europeen dans la période postottomane*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Račius, Egdūnas. 2020. *Islam in Post-communist Eastern Europe: Between Churchification and Securitization*. Brill.
- Said, Edward W. *Orientalism*. (1979) 1994. Vintage Books Edition. New York: Random House.
- Sakellariou, Alexandros. 2017. “Fear of Islam in Greece: Migration, Terrorism, and ‘Ghosts’ from the Past”. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 45 (4): 511–523.
- Schielke, Samuli. 2018. “Islam”. In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Diemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch; <http://doi.org/10.29164/18islam> (pristupljeno 1.12.2020)
- Sikimić, Biljana & Petko Hristov, eds. 2007. *Kurban in the Balkans*. Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA.
- Silverman, Helaine, ed. 2010. *Contested Cultural Heritage: Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World*. Springer Science.
- Sunier, Thijl. 2014. “Domesticating Islam: Exploring Academic Knowledge Production on Islam and Muslims in European Societies”. *Ethnic and Racial Studies* 37 (6): 1138–1155.
- Šaljić Ratković, Jovana. 2020. *Iz turskog vakta u novo doba. Muslimansko stanovništvo Srbije 1868–1912*. Beograd: Istorijski institut.
- Tanasković, Darko. 2000. *Islam i mi*. Beograd: Partenon.

- Tanasković, Darko. 2018. *Islam – dogma i život*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Tapper, Richard. 1995. “‘Islamic Anthropology’ and the ‘Anthropology of Islam’”. *Anthropological Quarterly* 68 (3): 185–193.
- Todorova, Maria. 1996. “The Ottoman Legacy in the Balkans”. In *Imperial Legacy: the Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, ed. Carl Brown, 45–77. New York: Columbia University Press.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Todorović, Dragan. 2007. *Društvena udaljenost od Roma (Etničko-religijski okvir)*. Niš i Novi Sad: Filozofski fakultet u Nišu i Stylos.
- Triandafyllidou, Anna, ed. 2010. *Muslims in 21st Century Europe. Structural and Cultural Perspectives*. Routledge.
- Tričković, Radmila. 1998–1999. „Osmanska priča o odmazdi u Nišu 1690. godine“. *Istorijski časopis* 45–46: 307–326.
- Tufyal Choudhury, Mohammed Aziz, Duaa Izzidien, Intissar Khreeji & Dilwar Hussain. 2006. *Perceptions of Discrimination and Islamophobia. Voices from Members of Muslim Communities in the European Union*. European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Van Nieuwkerk, Karin, Mark LeVine, & Martin Stokes, eds. 2016. *Islam and Popular Culture*. Austin: University of Texas Press.
- Vasić, Milan. 2005. *Naselja na Balkanskom poluostrvu od XVI do XVIII vijeka*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Voss, Christian & Jordanka Telbizova-Sack, Hrsg. 2010. *Islam und Muslime in (Südost)Europa im Kontext von Transformation und EU-Erweiterung*. München, Berlin: Peter Lang.
- Vukomanović, Milan. 2007. “Dervishes in Belgrade: the Belgrade tekkes, tariqas, shaikhs”. In *Islam at the Balkan in the Past, Today and in the Future*, ed. Đorđević Dragoljub, 83–86. Niš: JUNIR.
- Vukomanović, Milan. 2011. „Između klasične i alternativne religioznosti: revitalizacija islamskog mističizma“. U *Antropologija religije i alternativne religije*, ur. Danijel Sinani, 39–66. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Zirojević, Olga. 2009. *Srbija pod Turskom vlašću 1459–1804*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zirojević, Olga. 2018a. *Iz osmanske baštine*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.
- Zirojević Olga. 2018b. *Istočno-zapadna sofra: Mali kulturnoistorijski i kulinarski leksikon*. Beograd: Geopoetika.

Zlatanović, Sanja. 2008. "The Literary Opus of Bora Stanković and the Construction of a Local Identity". *Ethnologia Balkanica* 12: 147–166.

Примљено / Received: 04. 09. 2020.

Прихваћено / Accepted: 19. 11. 2020.